

Turkish Studies

Social Sciences

Volume 13/10, Spring 2018, p. 57-86

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13419>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Research Article/ Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: Nisan2018

✓ Accepted/Kabul: Haziran2018

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Ali Osman UYSAL – Doç. Dr. Fatma Nalan TÜRKMEN - Dr. Öğr. Üyesi Canan HANOĞLU – Dr. Öğr. Üyesi Ercan ÇALIŞ

This article was checked by iThenticate.

OSMANLI MİMARİSİNDE LÂLE DEVRİ ÜSLÛBU (ANADOLU'DAKİ YANSIMALAR)

Erkan ATAK*

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu XVII. yüzyılda baş gösteren iç karışıklıklar ve kaybedilen savaşlar neticesinde bir duraklama ve gerileme dönemi içerisine girmiştir. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilen II. Viyana Kuşatması'nın başarısızlıkla sonuçlanması devletin ekonomik açıdan sarsılmasına neden olmuştur. Bu durum katlanarak 18. yüzyıla sarkmıştır. 1703 yılında tahta III. Ahmed devletin bu buhrandan kurtulmasını sağlamak için birtakım ıslahatları hayata geçirmiştir. Yüzyılın başlarından itibaren Avrupalı Devletlerle savaştan ziyade diplomatik ilişkilere dayalı bir politika izlenilmeye başlanmış ve Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Sadrazam olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile birlikte birçok alanda köklü değişikliklere gidilmiştir. III. Ahmed ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'yla özdeşleşen "Lâle Devri" yılları birçok alanda olduğu gibi mimaride de birtakım değişimlerin yaşandığı bir geçiş dönemidir. Bu dönemde büyük ölçekli külliyelerin yerini daha mütevazı ölçülerde medrese merkezli külliyeler almıştır. Buna karşın Damat İbrahim Paşa'nın memleketi Nevşehir'de yaptırdığı külliye genel yerleşim şeması ve bünyesinde barındırdığı birimlerle geniş ölçekli klasik dönem külliye özelliklerini devam ettirir. Külliye'nin bu tarzda inşa edilmesinde Damat İbrahim Paşa'nın büyük etkisi olduğu mevcut vakfiyelerden anlaşılmaktadır. Müstakil yapılarda ise mimari anlamda münferit birkaç ayrıntı haricinde bir yenilik gözükmemekle birlikte süsleme alanında belirli motiflerin yaygınlık kazandığı görülür. Bu değişimin yaşanmasında Yirmisekiz Mehmed Çelebi Efendi'nin Fransa'ya elçi olarak gönderilmesinin etkisi büyüktür. Zira Yirmisekiz Mehmed Çelebi Fransa'nın farklı şehirlerinde yaptığı gözlemleri bir rapor haline getirerek saraya sunmuştur. Söz konusu raporda Fransız mimarisi ve kültürü anlatılmaktadır. Dönemin başkenti İstanbul'da öncelikle sivil yapılarda görülmeye başlayan değişim dini yapıların süsleme programlarına da bir ölçüde yansımıştır. Bu değişimin yansımaları Anadolu'daki çağdaş

örneklerde de kendini göstermiştir. Özellikle döneme damgasını vuran Sadrazam Damat İbrahim Paşa başta olmak üzere Kaymak Mustafa Paşa, Hüseyin Paşa, Nasuh Paşa ve RızvanAhmed Paşa gibi tanınmış simaların banılığını yaptığı eserlerde bu değişim daha net izlenir.

Anahtar Kelimeler: Lâle Devi, III. Ahmed, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Süsleme

TULIP ERA STYLE IN OTTOMAN ARCHITECTURE (REFLECTIONS IN ANATOLIA)

ABSTRACT

As a result of riots and wars lost during 17th century, Ottoman Empire entered stagnation and devolution period. Failure of the Second Siege of Vienna that took place in second half of the 17th century caused the economy of the state to be shaken. This situation increased exponentially and continued during 18th century. III. Ahmed who succeeded to the throne in 1703 implemented certain reforms in order to get rid of this crisis. Beginning of this century, a diplomatic relation policy instead of wars with European States was adopted and drastic changes in many areas were made with Nevşehirli Damat İbrahim Pasha who became Grand Vizier after the Treaty of Passarowitz. The years of Tulip Era, which is identified III. Ahmed and Damad İbrahim Pasha is regarded as transition period that experienced many changes in various areas as in Architecture. In this period medrese based modest Islamic Ottoman social complexes took place of large-scale Islamic Ottoman social complexes. However, Islamic Ottoman social complex builded with the order of Damat İbrahim Pasha in Nevşehir, the hometown of him, carries large-scale social classical complex features in terms of its general settlement schema and units that it has. It is understood from existing endowments that Damat İbrahim Pasha had a major impact on the complex to be built in this style. In detached units of the complex an innovation except for a few details appear in the architectural sense, although certain motifs are seen to gain prevalence in the area of ornament. Sending the 28th Mehmet Çelebi Efendi to France as an ambassador had a great influence on these changes because he presented his observations that he had made in different cities of France as a report to the Palace. In this report French architecture and culture were mentioned. The change is started to be seen first especially in public buildings of Istanbul, capital city of that era, then showed itself extensively in ornament program of religious buildings. This reflection of the change can be seen in contemporaries of Anatolian architecture. This change can be seen clearly in the works that was constructed by the patronage of some well known figures who marked the period such as Grand Vizier İbrahim Pasha in particular, Kaymak Mustafa Pasha, Hüseyin Paşa, Nasuh Pasha and Rızvan Ahmed Pasha.

STRUCTURED ABSTRACT

The Tulip Era has a distinctive position in Ottoman Architecture in many ways. A partial liveliness took place in public construction activities that had become stagnant in the second half of the 17th Century due to increasing political crises and economic problems, as Ahmed the IIIrd rose to the throne. Observed more clearly when Nevşehirli Damat İbrahim Pasha was assigned Grand Vizier, this development was especially apparent in the capitol of the period Istanbul. In as much as many public construction works were destroyed as a result of the Patrona Halil Uprising in the period capitol; the buildings that survived to the present day, information received from the period sources and in fact description in poems of the popular poets of the period indicate that several implementations that were different compared to previous eras took place in Ottoman Architecture during the Tulip Era years. Reflections of this change that became evident in Istanbul are also seen in Anatolia, albeit in limited numbers.

Damat İbrahim Pasha's transformation of his hometown Muşkara into a metropolis and Kaymak Mustafa Pasha's performance of similar public reconstruction and improvement works in Babakale, are important details in Ottoman urbanism. This situation points out that certain implementations took place during Tulip Era years on a city-scale.

Rather than plan features and architectural elements of buildings, the style of the Tulip Era is evident in ornamentation programs. The general tendencies of the age, the naturalist flower compositions coming out of the vase, appear in Anatolia less frequently than similar examples in the capitol. In the social complex that Damat İbrahim Pasha had built during 1727 at Nevşehir, the ornaments seen in the mosque and classroom of the madrasah are comparable to examples at the capitol. It becomes apparent due to style features that the above ornamentations were created by master workers coming from the capitol. At that time, such styles of ornamentations were not frequently used yet on religious structures even in Istanbul. The impact of Damat İbrahim Pasha, who was open to innovations, is seen in ornamentation programs encountered in the mosque and madrasah classroom.

In early dated samples of the age such as Kayseri Hasinli Mosque (1714), Kayseri Ali Hoca Mosque (1708) and Niksar Halil Efendi Fountain (1710) flower-in-vase compositions suited to the style of the Tulip Era are observed. Inscribed on stone, these compositions are simpler portrayals compared to examples in Istanbul. Although they were not very successful, the appearance of such portrayals on certain buildings in Anatolia is important as it demonstrated that the style newly sprouting in Istanbul is also being tried or imitated by masters in the hinterland. The flower-in-vase compositions were applied in Istanbul at early civilian buildings of the Century such as the Hacı Mehmed Ağa Fountain (1708) and Yeni Valide Fountain (1710); in fountains that Ahmed the IIIrd had built in front of the Topkapı Palace and Üsküdar Pier towards the end of the period and built right after the Tulip Era; the Azapkapı Saliha Sultan Fountain (1732), Tophane Fountain (1732), Bereketzâde Fountain (1732) as well as Hekimoğlu Ali Pasha Fountain (1732), in addition to examples in Anatolia such as Bolvadin Ağılönü Fountain (1748) as more plastic descriptions. It is observed in these examples that different flower species

such as rose, star flower and hyacinth were utilized, alongside tulips and carnations. In addition, a quest for perspective and space was sought in aforementioned compositions by setting vases on tables just as in the painting art of the period.

The Tulip Era was defined as a period that became identified with Ahmed the IIIrd and Damat İbrahim Pasha. Many implementations unseen to that date are encountered in Ottoman Art and urbanization during that short time period where many new trials took place in a lot of areas. It is observed that different attempts were made especially in the ornamentation programs of civilian buildings compared to the classical age. The symbol of the Tulip Era, the flower-in-vase is at the center of the compositions. No alteration is seen in the plan and ornamentation features of buildings constructed in Anatolia at this time. However, the style of the era is displayed more clearly in structures financed by the Pashas and leading figures of the period. Ended by quite a tragic rebellion, the Tulip Era was a harbinger of the changes that took place in the final two centuries of Ottoman Art. Preparations of the style changes that became evident in both architecture and ornamentation in Anatolia especially towards the second half of the 18th Century were carried out during Tulip Era years.

Keywords: Tulip Era, III. Ahmed, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Embellishing

Giriş

Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyılın başlarından itibaren ekonomik, siyasi ve sosyal alanlarda kendini göstermeye başlayan sıkıntılar yüzyılın ikinci yarısından itibaren artarak devam etmiştir. Avrupalı devletlerle uzun süren savaşlar, başarısızlıkla sonuçlanan II. Viyana Kuşatması ve iç karışıklıklar neticesinde devletin bir duraklama dönemine girdiği görülmektedir. 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması'nın ağır şartları Osmanlı Devleti'nin üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı bürokrasisinde egemen olan Köprülü sülalesinin çabaları bu sıkıntıların giderilmesinde olumlu katkılar sağlamış ancak yeterli olmamıştır. Böylesine çalkantılı bir dönemde tahtta bulunan II. Mustafa "Edirne Vakası" olarak bilinen ayaklanmayla tahttan indirilmiş ve yerine kardeşi III. Ahmed getirilmiştir (Uzunçarşılı, 1988, s.24-38).

Karlofça Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin batı dünyası karşısında birçok alanda güçsüz olduğu gerçeğini somut bir şekilde ortaya koymuş ve bu durumla bağlantılı olarak III. Ahmed'in daha önceki padişahlardan farklı bir politika izlemesine vesile olmuştur. 18. yüzyılın başlarından itibaren uygulanmaya başlayan politikaların saray erkânı tarafından geçen yüzyıldan farklı olarak destek görmesi, devletin siyasi ilişkileri başta olmak üzere farklı alanlarda da köklü değişikliklere gideceğinin habercisi olmuştur. III. Ahmed döneminin ilk yıllarında Osmanlı ordusu Prut Nehri'nde Rus ordusunu kuşatarak ezici bir üstünlük elde etmiş ancak bu zafer diplomaside yeterince karşılığını bulamamıştır. (Uzunçarşılı, 1988, s.76-86) Buna rağmen Ruslarla imzalanan Prut Antlaşması (1711), Karlofça'nın devletin üzerindeki olumsuz etkisini kısmen gidermiştir. Osmanlı Devleti'nin bu antlaşmayla yeniden kazandığı özgüven 1716 yılında Petervarin'de Avusturya'ya karşı alınan ağır bir yenilgiyle son bulmuştur. Neticede 1717 yılında Pasarofça Antlaşması imzalanmış ve savaşta şehit düşen Silahtar Ali Paşa'nın yerine sadrazamlığa Nevşehirli Damat İbrahim Paşa getirilmiştir (Stanford, 2004, s.285).

III. Ahmed ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın önderliğinde başlatılan yenileşme hareketleri Lâle Devri olarak adlandırılan kısa sürede Osmanlı Devleti'nde sosyal ve kültürel

düzeyde birtakım köklü değişikliklerin önünü açmıştır. III. Ahmed döneminin en dikkat çekici hamlelerinden birisi Fransa'ya elçi gönderilmesidir (Unat: 1992, s.92-97). 1720-21 yıllarında Fransa'nın başkenti Paris'e gönderilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin görünürdeki görevi Rus Çarı Petro'nun Fransa'daki politikaları hakkında bilgi toplamaktır (Uçman, 1975). Ancak III. Ahmed ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın daha çok ilgilendikleri husus Fransız sosyal yaşamı, kültürü, mimarisi ve askeri teknolojisidir. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa'daki gözlemlerini bir rapor haline getirerek saraya sunması sultan ve sadrazam nezdinde büyük bir ilgi görmüştür. Söz konusu raporun saray erkânının alışkanlıkları, sosyal yaşamı, zevkleri üzerinde bir takım etkileri olduğu aşîkârdır. Ancak esas değişim mimari, sanat ve şehircilik alanlarında kendini göstermiştir. Kağıthane başta olmak üzere Boğaz ve Haliç kıyılarında inşa edilen kasırlar ve sahil sarayları, Osmanlı toplumunda yüksek tabakanın cazibe merkezleri halini almıştır (Renda, 2002, s.226). Söz konusu gözde merkezlerde inşa edilen yapılarda Fransa'nın saray ve bahçe düzenlemelerini hatırlatan birtakım uygulamalar ve Şah Abbas dönemi İsfahan mimarisinin izleri görülmektedir (Kuban, 2007, s.506; Batur, 1986: s.1041-1042). Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın özel gayretleriyle inşa edilen Sadabad Sarayı ve çevresinde, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin betimlemelerini yaptığı Versailles ve Fontainebleau gibi sarayların etkilerini görebilmek mümkündür (Eyice, 2002, s.296; Cezar, 1998, s.47). Kağıthane'deki çevre düzenlemesinin temelini su mimarisi oluşturmaktadır. "Su" Osmanlı mimarisinde o güne kadar karşılaşılmayan düzeyde mimari tasarımın içerisine dâhil edilmiş ve çeşitli kanallar vasıtasıyla taşınarak bahçe düzenlemelerinin odak noktası haline getirilmiştir. Neşetabad, Asafabad, Hüsrevabad, Şerefabad, Şevkadabad gibi yapılar dönemin modasına uygun inşa edilen örnekler arasındadır (Altınay, 2005, s.30).

Lâle Devri genel anlamıyla Osmanlı mimarisinde köklü değişikliklerin yaşandığı bir dönem olmamıştır. Ancak özellikle sivil mimaride farklı arayışların olduğu görülmektedir. Söz konusu değişimin odağında ahşap saraylar ve çevre düzenlemeleri bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Osmanlı çeşme mimarisinde o güne kadar karşılaşılmayan "meydan çeşmesi" yapı tipi ortaya çıkmıştır. III. Ahmed devrinin sonlarında karşılaşılmaya başlayan meydan çeşmelerinin Lâle devri sonrasında I. Mahmud'un hükümdarlık döneminin ilk yıllarında da inşa edildiği görülmektedir. Meydan çeşmeleri dört cepheli kuruluşları ile bulundukları çevrenin odağında olan ve çevresinde bir meydan tasarımına olanak sağlayan çok yönlü yapılardır. Söz konusu çeşmeler daha önceki dönemlerde olduğu gibi sadece su getirmek amaçlı yapılar olmaktan çıkmış şehir planlamasının merkezi halini almışlardır (Kuban, 2007, s.510). Bab-ı Hümayûn ve Üsküdar'daki III. Ahmed çeşmeleri (1728), Bereketzâde Çeşmesi (1732), Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi (1732) ve Tophane Çeşmesi (1732) gibi örnekler mimari vizyonlarının yanı sıra tezyinatta da zengin bir içeriğe sahiptirler.

Lâle Devri, 17. yüzyılın ikinci yarısında durağanlaşan külliye yapısının kısmen de olsa canlandığı bir dönemdir. III. Ahmed'in annesi Gülnuş Emetullah Valide Sultan adına Üsküdar'da yaptırdığı Yeni Valide Külliyesi (1708-1710), yerleşim düzeni ve tek tek yapı ölçeğinde klasik gelenekleri devam ettirmektedir. Külliye birimlerindeki taş süslemelerde dönem üslûbu kısmen hissedilse de diğer süsleme öğelerinde (Gündoğdu & Işık, 2014, s.174-179) klasik çizginin dışına çıkılmadığı görülmektedir. Sonraki yıllarda Çorlulu Ali Paşa Külliyesi (1707-1708) ve Üsküdar Ahmediye Külliyesi (1722) gibi orta ölçekli külliyelerle karşılaşılır (Canca, 1999, s.48-91). Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın 1720 yılında Şehzadebaşı'nda inşa ettirdiği külliye için ise ayrı bir parantez açmak gerekir. Dikdörtgen bir avlunun kuzeybatı ve kuzeydoğu köşelerinde dershane-mescit ve kütüphane yapıları yer alırken, avlunun diğer cephelerini "U" şeklinde medrese hücreleri kuşatır. Külliye'nin batı kanadına 1729 yılında eklenen arasta bir yolun iki yanında karşılıklı yerleştirilmiş dükkânlardan oluşmaktadır (Eyice, 1993: s.443). Külliye avlusunun kuzeybatısında yer alan dershane-mescit giriş kapısında sehpa üzerinde vazolardan çıkan lâle, gül gibi çiçek motifleri bulunur. Bunların yanı sıra mihrap ve pencerelerin bordürlerinde kartuşlar içerisine alınmış çeşitli çiçek motifleri yer almaktadır.

Lâle devri yıllarında sivil yapılarda özellikle taş bezemede belirli bir üslûp değişikliği görülmektedir. Vazodan çıkan çiçekler, kâsede meyveler natüralist yapılarıyla daha önceki dönemlerde görülen süslemelerden farklı bir görünüm arz ederler. Ancak bu tarz süslemelerin dini yapılarda henüz kendilerine yer bulamadıkları görülür. Buna karşın Damat İbrahim Paşa'nın inşa ettirdiği külliye dini bir yapının süsleme repertuvarına söz konusu süslemelerin eklenmesi, baniyle alakalı bir durum olmalıdır.

Lâle Devri III. Ahmed ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa önderliğinde şekillenen bir dönemdir. Bu kısa ama oldukça renkli zaman diliminde Osmanlı Devleti'nin birçok alanına yansıyan yenileşme ve ıslahat hareketlerinde Yirmisekiz Mehmed Çelebi ve Kaymak Mustafa Paşa gibi bürokratlar; Nedim, Vehbî ve Levnî gibi sanatçılar etkin rol oynamışlardır. Mimari ve çevre düzenlemelerinin büyük bir bölümü ne yazık ki Patrona Halil isyanında yok edilmiştir. Söz konusu mimari yapılar ve çevrelerindeki bahçe düzenlemeleri günümüze ulaşabilseydi Osmanlı mimarisi Lâle Devri sonrasında daha farklı bir üslûba evrilebilirdi (Kuban, 2007, s.514).

Anadolu'da Lâle Devri Mimarisi

Lâle Devri yıllarında Anadolu'daki en dikkat çekici gelişme Damat İbrahim Paşa'nın memleketi olan Nevşehir'de karşımıza çıkmaktadır. Damat İbrahim Paşa kişisel gayretleri ve etkin nüfusuyla memleketi Muşkara'yı çok kısa bir sürede dönemine göre oldukça gelişmiş bir şehir haline getirmiştir. Küçük bir köyden oldukça etkin bir merkez haline gelen Nevşehir için "Lâle Devri'nin Anadolu'daki başkentidir" demek yanlış olmayacaktır. Benzer şekilde Kaymak Mustafa Paşa'nın Çanakkale Babakale'de yoğun imar faaliyetlerinde bulunduğu görülmektedir. Babakale'de yaşayan Müslüman halkın korsanlardan müzdarip olduğunu öğrenen Kaymak Mustafa Paşa tarafından bu bölgenin güvenli hale getirilmesi için iskân ve imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Kaymak Mustafa Paşa adına düzenlenen vakfiyelerden H.1140/M.1728 tarihli olanında Babakale'de kale içinde hamam ve cami, dışında hamam, cami, dükkânlar ve evler ile limanda binalar inşa edildiği anlaşılmaktadır (Aktepe, 1968, s.31-39; Aktepe, 1969, s.15-36). Sözü edilen yapılardan kale, cami, hamam ve çeşmeler günümüze gelebilmiştir (Uysal, 2008, s.115-148).

Lâle Devri yıllarında dönemin başkenti İstanbul'da özellikle sivil yapılar üzerindeki taş oymalarda, ahşap saray ve köşklere, meydan çeşmelerinde belirgin bir üslûp değişimi meydana gelmiştir. Söz konusu değişimin Anadolu'daki yansımaları sınırlıdır. Anadolu'da Lâle Devri'nin öne çıkan şahsiyetleri tarafından inşa ettirilen birtakım külliye bünyesinde İstanbul'daki örneklerle benzer üslûpta süslemelerle karşılaşmakla beraber dönemin çoğu yapısında bir tesirin olmadığı görülmektedir. Aslında İstanbul'da da farklı bir durum söz konusu değildir.

Aydın Nasuh Paşa Külliyesi (1708), Afyon Yeni Camii (Hacı Bakıroğulları) Külliyesi (1711), Şanlıurfa Rızvaniye Külliyesi (1717), Erzurum Gümrük (Hacı Derviş) Külliyesi (1717), Gaziantep Hüseyin Paşa Külliyesi (1719) ve Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi (1727) Anadolu'da Lâle Devri yıllarında dönemin önde gelen simalarının baniliğinde inşa ettirilen külliyelerdir. Bunlar arasında Damat İbrahim Paşa'nın memleketine yaptırdığı külliye yerleşim düzeni, bünyesindeki yapılar ve mimari süslemeleriyle ön plana çıkmaktadır (Çizim 6, Fotoğraf 12-13). Nevşehir'de M.1727/28 yılında inşa edilen külliye camii, sıbyan mektebi, imaret, hamam, han ve iki çeşmeden oluşmaktadır (Kuyulu, 1982; Aktuğ, 1992, s.14-108; Ekiz, 2006: s.10-62; Atak, 2014; s.159-211). Kalenin eteklerine konumlandırılan külliye dönemin baş mimarı Kayserili Mehmed Ağa tarafından inşa edilmiştir. Külliye binaları eğimli bir arazi üzerinde üç ayrı kotta yer alırlar. En üst kotta bulunan yapılardan cami, şadırvan ve çeşmelerden biri bir avlu etrafında; medrese, sıbyan mektebi ve imaret ise başka bir avlu içerisinde sıralanmıştır. Bu iki grubun arasından bir yol geçmektedir. İkinci kotta hamam; en aşağı kotta ise han bulunmaktadır. Külliye, cami merkezli ve geniş ölçekli düzeniyle klasik devir külliyelerini hatırlatır. Külliye yapıları plan ve mimari özellikleri açısından klasik çizgileri devam ettirirler. Bununla birlikte cami ve kütüphanede

dönem özelliklerini aksettiren bir takım süsleme kompozisyonlarıyla karşılaşılır. Camide kadınlar mahfilinin ahşap tavanlarında bordürler halinde lâle, karanfil, gül, sümbül gibi çiçeklerin kullanıldığı natüralist kompozisyonlar bulunmaktadır (Çizim 7, Fotoğraf 17). Minberin alt kısmında kare panolar içerisine alınmış gözlerden ikisinde mermer yüzeylere vazodan çıkan çiçek kompozisyonları işlenmiştir. Birinci gözde şişkin gövdeli, ince boyunlu bir vazo içerisinde natüralist güller ve goncagüller bulunur. İkinci gözde ise benzer formlu vazodan buğday başağını andıran zarif lâleler çıkmaktadır (Çizim 8-9, Fotoğraf 15-16). Mihrap genel kuruluş itibarıyla klasik dönem mihraplarıyla benzer özellikler göstermesinin yanında, kavsarasındaki ters lâle sarkıtları dikkat çekicidir (Fotoğraf 14).

Medresenin dersane-kütüphane mekânı iç kısmında sıva üzerine zengin kalem işi bezemeler bulunmaktadır. Cephelere karşılıklı olarak yerleştirilmiş dikdörtgen panolar içerisindeki süslemelerle vazodan çıkan çeşitli çiçek motifleri ve asılı kandiller görülmektedir (Çizim 10-11, Fotoğraf 18-21). Natüralist üslûptaki bezemeler İstanbul'daki çağdaş örneklerle aynı kalitede bir işçiliğe sahiptir.

Aydın'da Nasuh Paşa tarafından M.1708 yılında inşa ettirilen külliye; medrese, dershanemescit, han ve hamam yapılarından meydana gelmektedir (Atak, 2014: s.82-94; Madran, 1971: s.183-190). Medrese merkezli külliye, yerleşim düzeni ve bünyesindeki yapılar itibarıyla klasik çizgileri devam ettirmektedir (Çizim 1, Fotoğraf 1-2). Külliye, hamam ve kısmen de olsa handa bir takım süsleme kompozisyonları görülmektedir. Hanın giriş kapısı üzerindeki inşa kitabesinin sol alt ve sağ alt köşelerine vazodan çıkan karanfil motifleri yerleştirilmiştir. Üçgen kaideli vazoların gövdeleri çarkıfelek motifi şeklinde düzenlenmiştir. Külliye'nin hamamı süsleme programı bakımından zengin bir içeriğe sahiptir. Hamamın sıcaklık bölümünde ve halvet odalarında yer alan kurnaların yüzeylerine madalyonlar içerisinde çiçek motifleri, gülbezekler, altıgenler ve yıldızların yanı sıra dallardan, yapraklardan, karanfillerden ve lâlelerden oluşan natüralist üslûpta kompozisyonlar; üzüm salkımlı asma dallarıyla çevrili selvi motifleri ve stilize hayvan motifleri işlenmiştir (Fotoğraf 3-4). Nasuh Paşa Külliyesi, III. Ahmed devrinin erken yıllarında, 18. yüzyılın hemen başlarında inşa edilmiştir. Bununla birlikte külliye bünyesindeki hamam ve handaki Lâle Devri üslûbunu aksettiren kompozisyonlar dikkat çekicidir.

Lâle Devri yıllarında inşa edilen külliyelerden birisi Şanlıurfa'da bulunur. Dönemin Urfa-Rakka valisi RızvanAhmed Paşa tarafından yaptırılan külliye'nin vakfiyelerinde cami, medrese, kütüphane, hamam, havuz ve dükkânlardan bahsedilmektedir (alıntılanan VGMA. No: 1988, s. 240-252); (aktaran Köşklü, 1999: s.224). Günümüzde bir cami ve camiyi üç yönden kuşatan medrese hücreleri bulunmaktadır (Çizim 3, Fotoğraf 6-8). Külliye birimlerinden camii, M.1717 yılında medrese ise M.1727 yılında inşa edilmiştir. Külliye birimleri Halilü'r-Rahman Gölü'nün kuzey kenarı boyunca uzanır. Cami doğu-batı doğrultulu dikdörtgen bir harim ve kuzeyindeki üç gözlü son cemaat yeri revağından ibarettir. Medrese ise "U" planlı yapısıyla klasik şemayı devam ettirir. Cami ve medrese süsleme açısından oldukça zengindir. Bu süslemelerin bir kısmı Lâle Devri özelliklerini aksettirmektedir. Örneğin cami cümle kapısının ahşap kanatları üzerinde; vazodan çıkan karanfil, lâle, gül vb. çiçeklerin yer aldığı natüralist üslûpta kompozisyonlar bulunur (Fotoğraf 9). Panolar içerisine alınmış bu kompozisyonlar, ahşap üzerine işlenmiş ender örnekler arasındadır. Mihrap üzerinde yöredeki süsleme geleneğine uygun olarak renkli taş işçiliği görülmekle birlikte, nişin iki yanındaki sütun başlıklarında vazodan çıkan çiçek motifleri yer almaktadır. Benzer üslûptaki süslemeler medrese inşa kitabesinde de karşımıza çıkmaktadır (Fotoğraf 8).

Afyon Yeni Camii (Hacı Bakıoğulları) Külliyesi (M.1711) III. Ahmed devrinde Anadolu'da inşa edilen geniş kapsamlı külliyelerdendir. Vakfiyelerden ve inşa kitabelerinden külliye yapılarının Hacı Bakıoğullarından Abdi Çavuş ve oğulları tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır (İlgar & Karazeybek, 2008, s.70-78). Günümüze cami, çifte hamam, muvakkithane ve kütüphane yapıları ulaşmış olup vakfiyelerde zikredilen medrese, han ve mektep yapıları mevcut değildir. Külliye

birimlerinden cami, kütüphane ve muvakkithane aynı avlu içerisinde yer alırlar (Çizim 2, Fotoğraf 5). Çifte hamam bu yapı topluluğunun kuzeydoğusunda yer almaktadır. Külliye bünyesindeki yapılarda plan ve süsleme özellikleri açısından klasik çizgiler devam ettirilmiştir.

Erzurum'da Hacı Derviş Ağa tarafından yaptırılan Gümrük (Hacı Derviş Ağa) Külliyesi camii, han, hamam ve çeşme yapılarından oluşmaktadır (Çizim 4, Fotoğraf 10). Caminin inşa kitabesinde M.1717 tarihi okunmaktadır. Külliye'deki diğer yapılar da aynı tarihlerde inşa edilmiş olmalıdır (Konyalı, 2010, s.282; Ünal, 1974, s.136). Külliye yapıları asimetrik bir düzende yerleştirilmiştir. Cami ile han ve hamam arasından bir yol geçmektedir. Cami kare planlı, tek kubbelidir. Hamam haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli sıcaklığa sahiptir. Han ise doğu-batı istikametinde uzanan dikdörtgen bir avlu ve bu avlunun güneyine yerleştirilmiş dokuz odadan meydana gelmektedir. Külliye yapıları süsleme açısından sadedir.

Lâle Devri yıllarının Anadolu'daki geniş kapsamlı külliyelerinden birisi Gaziantep'te yer almaktadır. Darendeli Hüseyin Paşa tarafından M.1719 yılında yaptırılan külliye; cami, medrese, hamam, mektep, çeşme ve arasta yapılarından oluşmaktadır (Çam, 2006, s.53-82). Külliye birimlerinden cami, hamam, medrese, mektep ve çeşme bir arada yer alırlar. Arasta ise ayrı bir mahallede inşa edilmiştir. Cami kareye yakın dikdörtgen ölçülerdedir. Mihraba paralel iki sahnalı harimin üzeri eşit ölçülerde altı kubbeyle örtülmüştür (Çizim 5, Fotoğraf 11). Medrese, camiyle aynı avlu içerisinde, kuzeyde ahşap bir revağın gerisinde sıralanan odalardan meydana gelmiştir. Mektep, avlunun kuzeybatı köşesinde yer alır. İki katlı yapı medreseyle bir bütünlük arz edecek şekilde inşa edilmiştir. Caminin kuzeybatısında yer alan hamam ise doğu-batı ekseninde dizilmiş olan soğukluk, ılıklik, sıcaklık, su deposu ve külhan kısımlarından oluşmaktadır. Hamamın sıcaklığı yıldızvari planlıdır. Diğer yapılardan farklı bir mahallede inşa edilen arasta (Zincirli Bedesten) doğu-batı yönünde uzanan uzun kenar ile kuzey-güney doğrultudaki kısa kenardan meydana gelmektedir. "L" planlı arastada dükkânlar çapraz tonozla örtülü sokağın iki tarafına simetrik olarak yerleştirilmiştir. Hüseyin Paşa Külliyesi'ndeki yapılar süsleme özellikleri açısından zengindir. Cami giriş kapısında, pencerelerde, mihrapta, minberde ve minarede, hamamda ve çeşmede yöredeki süsleme geleneğine uygun renkli taş işçiliği görülmektedir.

Lâle Devri yıllarında Anadolu'da inşa edilen münferit yapıların planlarında bir yenilik görülmemektedir. Buna karşın bazı yapıların süsleme programlarında dönem üslûbunu aksettiren bir takım uygulamalar dikkat çekmektedir. Camiler çok kubbeli, tek kubbeli ve ahşap tavanlı yapılarıyla geleneksel şemaları devam ettirirler. Hacı İlyas Camii (1704), Ankara Ağa Ayak Camii (1706), Leblebicioğlu Camii (1713), Kayseri Molu Köyü Camii (1713), Merzifon Hacı Hasan Camii (1714), Çay (Aşçı Hüseyin Ağa) Camii (18. yy başları), Erzurum Bakırcı Camii (1720) ve Bodrum Kızılhisarlı Mustafa Paşa Camii (1723) bünyesinde zengin kalemîşi bezeme barındıran yapılardır (Atak, 2014, s.212-370). Ağa Ayak Camii'nin ahşap tavanı, minberi, kadınlar mahfili, pencere ve dolap çevrelerinde (Çizim 12) (Uysal, 2013, s.123-141); Leblebicioğlu Camii'nin ahşap tavanı ve kadınlar mahfilinde (Çizim 15); Hacı İlyas Camii'nin tavan göbeğinde karanfil, lâle ve çeşitli çiçek motiflerinden oluşan bitkisel kompozisyonlar bulunmaktadır. Erzurum Bakırcı Camii'nin kadınlar mahfilinde kıvrık dallar, karanfiller, güller, goncagüller ve sümbüllerin ağırlıkta olduğu bitkisel bezemeler yer almaktadır (Fotoğraf 33-36) (Atak, 2015, s.75-97; Gündoğdu, Bayhan & Arslan, 2010, s.95). Kayseri Molu Köyü Camii'nde mihrap, minber ve tromp kemerlerindeki kalemîşi süslemelerde lâle, selvi ağacı, askılı kandil ve zincirler, hatayî, penç ve palmet gibi klasik motiflerle bir arada kullanılmıştır (Çizim 13, Fotoğraf 22-24). Bodrum Kızılhisarlı Mustafa Paşa Camii hariminde sıva üzerine kalemîşi olarak işlenmiş vazodan çıkan çiçek kompozisyonları bulunmaktadır. Vazolar dikdörtgen altlıkların üzerinde tasvir edilerek mekân ve hacim duygusu yaratılmaya çalışılmıştır. Yapının ahşap minberinde ise panolar içerisine yerleştirilmiş gül ve goncagül motifleri bulunmaktadır (Fotoğraf 37-40). Merzifon Çay (Aşçı Hüseyin Ağa) Camii tavanında natüralist üslûpta gül, lâle ve yıldız çiçeğinin ağırlıkta olduğu çeşitli bitkisel bezemeler yer

almaktadır (Çizim 17, Fotoğraf 29-32) (Çerkez, 2005, s.267-269). Merzifon Hacı Hasan Camii ahşap tavanında ise benzer üslûpta süslemelerin yanı sıra asma yaprakları, lâle, karanfil ve çeşitli çiçeklerle çevrelenmiş selvi ağacı motifleri görülmektedir (Fotoğraf 25-28) (Çerkez, 2005, s.279-280).

Kayseri'de 1708 yılında inşa edilen Ali Hoca Camii'nin taş mihrabında vazodan çıkan lâleler, selvi ağaçları ve asılı kandil motifleri yer almaktadır (Fotoğraf 41-44). İstanbul'daki çağdaş örnekler nazaran oldukça sade olan bu tasvirler dönemin üslûbunu aksettirmesi bakımından önemlidir. Kayseri'de 1714 tarihli Hasinli Camii ise giriş cephesinde, mihrabında ve minberindeki zengin taş bezemeleriyle ön plana çıkmaktadır (Atak, 2014, s.44-63). Yapının giriş kapısında, kuzey cephedeki mihrabiye nişlerinde, pencerelerde, mihrap kemerinin iki yanında ve minberinde dönemin modasına uygun yapılmış vazodan çıkan lâle ve karanfil motifleri yer almaktadır (Çizim 14, Fotoğraf 46-48). Bu yapıların yanı sıra Nevşehir Kara Camii (1718) (Çizim 16), Adana Yeni Camii (1724) ve Babakale Kaymak Mustafa Paşa Camii (1728) (Uysal, 2014: s.1115) (Çizim 18-19, Fotoğraf 49-51) döneme özgü taş bezeme unsurlarının görüldüğü yapılardır.

Lâle Devri'nde Anadolu'da inşa edilen medreselerde Osmanlı mimarisinde erken devirlerden itibaren görülmeye başlayan "U", "L" ve dikdörtgen şemalar devam ettirilmiştir. 17. yüzyılın sonların itibaren yaygınlaşan medreselerin dersane mekânlarının aynı zamanda halka açık mescit ya da kütüphaneler olarak kullanılması Aydın Nasuh Paşa Külliyesi (1708) ve Şanlıurfa Rızvaniye Külliyesi (1727) dâhilindeki medreselerde görülmektedir (Köşklü, 2008, s.177-179).

Lâle Devri'nde Anadolu'da inşa edilen han, hamam, kale ve türbe yapılarının plan ve mimari özellikleri açısından klasik çizgilerin dışına çıkmadıkları görülmektedir. Diyarbakır Zübeyde Hanım Türbesi (1718) ve Erzurum Hacı Derviş Ağa Türbesi (1736) önceki dönemlerde sıklıkla tekrarlanan baldaken tarzda inşa edilmişlerdir. Zübeyde Hanım Türbesi iç kısımda cephelerde bulunan klasik tarzda zengin taş bezemeleriyle dikkat çekmektedir (Baş, 2006, s.186-187). Çeşme yapılarının büyük bir çoğunluğu tek cepheli, sivri kemerli yapılarıyla klasik cephe düzenine sahiptirler. Şanlıurfa Hekim Dede Çeşmesi (1708) ve Babakale Meydan Çeşmesi (1727) iki cepheli kuruluşlarıyla çeşme mimarisindeki yeni denemelerin örnekleri arasında yer alırlar. Ayrıca Niğde Murad Paşa Çeşmesi (1710) arka cephesinde yuvarlak kemerli iki niş izi görülmektedir. Bu da yapının orijinalinde iki cepheli olduğunu göstermektedir (Özkarcı, 2001, s.30). Çeşmelerin bazılarının süslemelerinde palmet, rûmi, rozet gibi klasik motiflerin yanı sıra istiridye kabuğu, vazodan çıkan lâle ve selvi ağacı gibi motiflere yer verildiği görülmektedir. Kaymak Mustafa Paşa tarafından yaptırılan Babakale Yalı Çeşmesi'nde (1722-1729) ayna taşı vazifesi gören iki mermer levhanın her birine birer selvi ağacı motifi yerleştirilmiştir (Çaylak, 1997, s.76). Niksar Halil Efendi Çeşmesi (1710) ve Kayseri Güzelköy Mimar Mehmed Ağa Çeşmesi'nde (18. yy. başları) (Topçu, 2012, s.50-52) dönemin genel eğilimi olan vazoda çiçek kompozisyonları görülür. Oldukça sade işlenmiş kompozisyonlarda İstanbul'daki örneklerde olduğu gibi perspektif kaygısından ve çiçek çeşitliliğinden söz edilemez. Ancak sınırlı örnekte de olsa bu eğilimin Anadolu'daki çeşmelerde görülmesi, daha sonraki yıllarda çeşme dekorasyonlarında meydana gelecek olan değişimin ön habercisidir.

Sonuç

Osmanlı mimarisi içerisinde Lâle Devri birçok yönden ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. 17. yüzyılın ikinci yarısında artan siyasi bunalımlar ve ekonomik sıkıntılar neticesinde durağanlaşan imar faaliyetlerinde, III. Ahmed'in tahta çıkmasıyla beraber kısmen de olsa bir hareketlenme söz konusudur. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadrazam olmasıyla birlikte daha net izlenebilen bu gelişme özellikle dönemin başkenti İstanbul'da kendini göstermiştir. Her ne kadar Patrona Halil İsyanı neticesinde İstanbul'daki birçok imar ürünü yok edilmiş olsa da yine de günümüze ulaşabilen yapılardan, dönem kaynaklarından elde edilen bilgilerden ve hatta dönemin gözde şairleri tarafından şiirlerinde yapılan tasvirlerden, Lâle Devri yıllarında Osmanlı mimarisinde önceki dönemlerden farklı birçok uygulamanın hayata geçirildiğini anlaşılmaktadır. İstanbul'da belirginleşen bu değişimin yansımaları sınırlı sayıda olsa da Anadolu'da da görülmektedir.

Damat İbrahim Paşa'nın memleketi Muşkara'yı bir şehir haline getirmesi ve Kaymak Mustafa Paşa'nın Babakale'de benzer bir iskân ve imar faaliyeti gerçekleştirmesi Osmanlı şehirciliği bağlamında önemli bir detay olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Lâle Devri yıllarında şehir ölçeğinde birtakım uygulamaların ortaya konulduğunu göstermektedir.

Lâle Devri'nin üslûbu yapıların plan özellikleri ve mimari unsurlarından ziyade süsleme programlarında kendini göstermektedir. Dönemin genel eğilimi olan vazodan çıkan natüralist çiçek kompozisyonları Anadolu'da başkent örneklerine nazaran daha sınırlı sayıda karşımıza çıkmaktadır. Damat İbrahim Paşa'nın 1727 yılında Nevşehir'de inşa ettirdiği külliyyede cami ve medrese dershanesinde görülen süslemeler başkentteki örneklerle boy ölçüşür vaziyettedir. Söz konusu süslemelerin başkentten gelen ustalar tarafından yapıldığı üslûp özelliklerinden anlaşılmaktadır. İstanbul'da dahi henüz dini yapılarda bu tarz süslemelere çok sık yer verilmediği görülmektedir. Cami ve medrese dershanesinde karşılaşılan süsleme programlarında yeniliklere açık olan Damat İbrahim Paşa'nın etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Kayseri Ali Hoca Camii (1708), Kayseri Hasinli Camii (1714) ve Niksar Halil Efendi Çeşmesi (1710) gibi dönemin erken tarihli örneklerinde Lâle Devri üslûbuna uygun vazolu çiçek tasvirleri görülmektedir. Taşa işlenmiş bu kompozisyonlar İstanbul'daki örneklerle nazaran daha sade betimlemeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok başarılı olmasa da bu tarz tasvirlerin Anadolu'da bir takım yapıda görülmesi İstanbul'da yeni yeni filizlenen üslûbun taşradaki ustalar tarafından denendiğini ya da taklit edildiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Vazolu çiçekler, İstanbul'da Hacı Mehmed Ağa Çeşmesi (1708) ve Yeni Valide Çeşmesi (1710) gibi yüzyılın erken sivil yapılarında; III. Ahmed'in Topkapı Sarayı önünde ve Üsküdar İskeleyi'nde devrin sonlarına doğru yaptırdığı çeşmelerde ve Lâle Devri'nin hemen sonrasında inşa edilen Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi (1732), Tophane Çeşmesi (1732), Bereketzâde Çeşmesi (1732) ve Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi (1732)'nin yanı sıra Anadolu'da Bolvadin Ağılönü Çeşmesi (1748) (Uysal, 1988, s.33-55) gibi örneklerde daha plastik tasvirler olarak uygulanmıştır. Bu örneklerde lâle ve karanfillerin yanı sıra gül, yıldız çiçeği, sümbül gibi farklı çiçek türleri kullanılmıştır. Benzer üslûpta kompozisyonlar dönemin mezar taşlarında da görülmektedir (Hanoğlu & Bayhan, 2017: 289-295). Ayrıca söz konusu kompozisyonlarda vazolar sehpalara üzerine oturtularak aynı dönemin resim sanatında olduğu gibi perspektif ve mekân arayışlarına gidilmiştir.

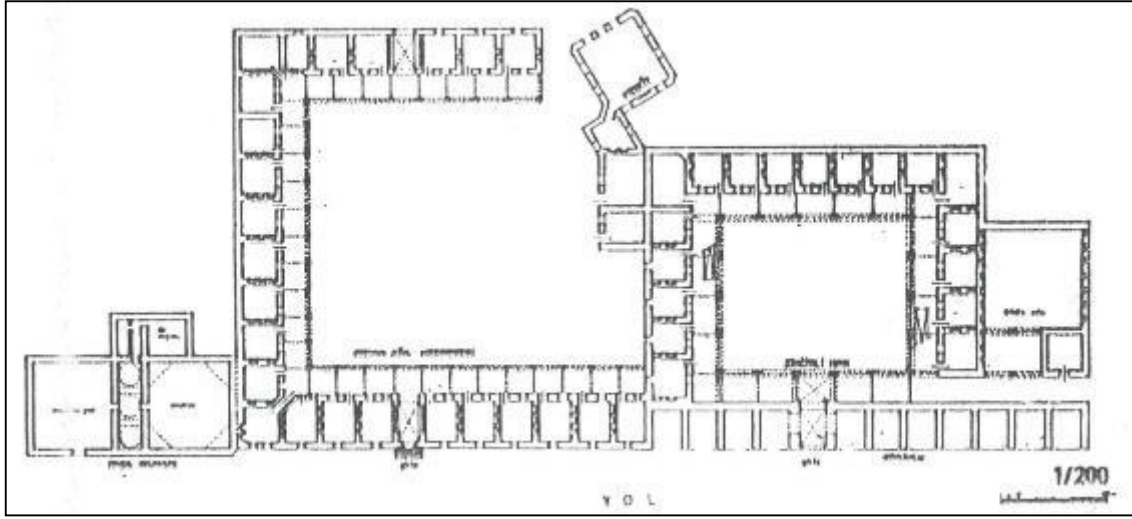
Lâle Devri, III. Ahmed ve Damat İbrahim Paşa'yla özdeşleşmiş bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Birçok alanda yeni denemelerin gerçekleştirildiği bu kısa zaman diliminde Osmanlı sanatında ve şehirciliğinde o güne kadar görülmemiş uygulamalarla karşılaşılır. Özellikle sivil yapıların süsleme programlarında klasik döneme nazaran farklı denemelere gidildiği görülmektedir. Lâle Devri'nin simgesi haline gelmiş vazolu çiçekler süslemelerin merkezinde yer alırlar. Anadolu'da bu dönemde inşa edilen yapıların çoğunun plan ve süsleme özelliklerinde bir değişiklik görülmemektedir. Buna karşın dönemin paşaları ve önde gelen simaları tarafından finansa edilmiş yapılarda devrin üslûbu daha net izlenmektedir. Oldukça trajik bir isyanla son bulan Lâle Devri Osmanlı sanatının son iki yüzyılında meydana gelen değişimlerin habercisi olmuştur. Anadolu'da özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısına doğru gerek mimaride, gerekse süslemede belirginleşen üslûp değişikliğinin hazırlıkları Lâle Devri yıllarında yapılmıştır.

KAYNAKÇA

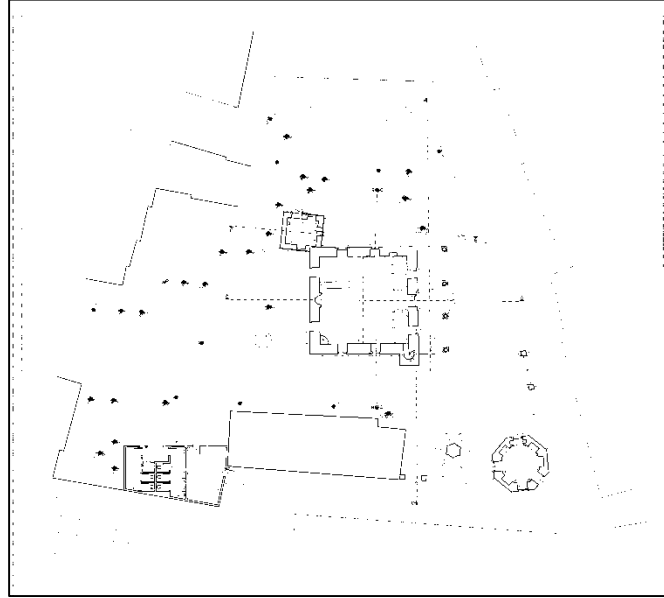
- Aktepe, M. (1968). Derya kapdanı Mustafa Paşa ve bir vakfiyesi. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (15), İstanbul.
- Aktepe, M. (1969). Kâpdân-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa'ya ait vakfiyeler. *Vakıflar Dergisi*, (8) (ss.15-36). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

- Aktuğ, İ. (1992). *Nevşehir Damat İbrahim Paşa külliyesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Altınay, A.R. (2005). *Lale Devri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Atak, E. (2014). *Anadolu'da lale devri mimarisi (İstanbul dışı örnekler üzerine bir araştırma)*(Yayımlanmamış Doktora Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Atak, E. (2014). Kayseri'de bir lâle devri eseri: Hasinli Camii. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 9 (2), (ss.43-63).
- Atak, E. (2015). Erzurum'da bir lâle devri eseri: Bakırcı camii. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2 (4), (ss.75-97). doi: 10.17822/omad.2015414233.
- Baş, G. (2006). *Diyanet Vakfı İslam dönemi mimarisindeki süsleme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Batur, A. (1986). Batılılaşma döneminde Osmanlı mimarlığı. *Tanzimattan Cumhuriyete Osmanlı Ansiklopedisi*. C. 4. (ss.1038-1061). İstanbul: İletişim Yayınları
- Canca, G.E. (1999). *Bir geçiş dönemi olarak III. Ahmet devri mimarisi (1703-1730)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul.
- Çam, N. (2006). Türk kültür varlıkları envanteri Gaziantep. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çaylak, A. (1997). *Çanakkale çeşmeleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Cezar, M. (1998). Osmanlılarda 18. yüzyıl kültür ve sanat ortamı. *18. yüzyılda Osmanlı kültür ortamı*. (ss.43-64). İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları
- Çerkez, M. (2005). *Merzifon'da Türk eserleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Ekiz, M. (2009). *Nevşehir'de Türk dönemi mimari eserleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Eyice, S. (1993). Damat İbrahim Paşa Külliyesi. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.8.(ss. 443). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eyice, S. (2002). Batı akımlarının değiştirdiği Osmanlı dönemi Türk sanatı. *Türkler*. C. 15.(ss. 284-309). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gündoğdu, H., Bayhan, A.A. ve Arslan, M. (2010). *Sanat tarihi açısından Erzurum*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Gündoğu, H., Işık, R. (2014). Üsküdar Yeni Valide Camii çinili mihrabının diğer çinili mihraplarla mukayesesi. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*. C. 3. (ss.163-187). İstanbul: Üsküdar Belediyesi.
- Hanoğlu, C., Bayhan A.A., Rize şehir merkezinde bulunan Osmanlı dönemi bezemeli kadın mezar taşları, *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 12/3 Winter 2017, p.235-308, ISSN: 1308-2140, [www.turkishstudies.net](http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11124), DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11124 , ANKARA-TURKEY
- İlgar, Y., Karazeybek, M. (2008). *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri* (1.cilt). Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları.

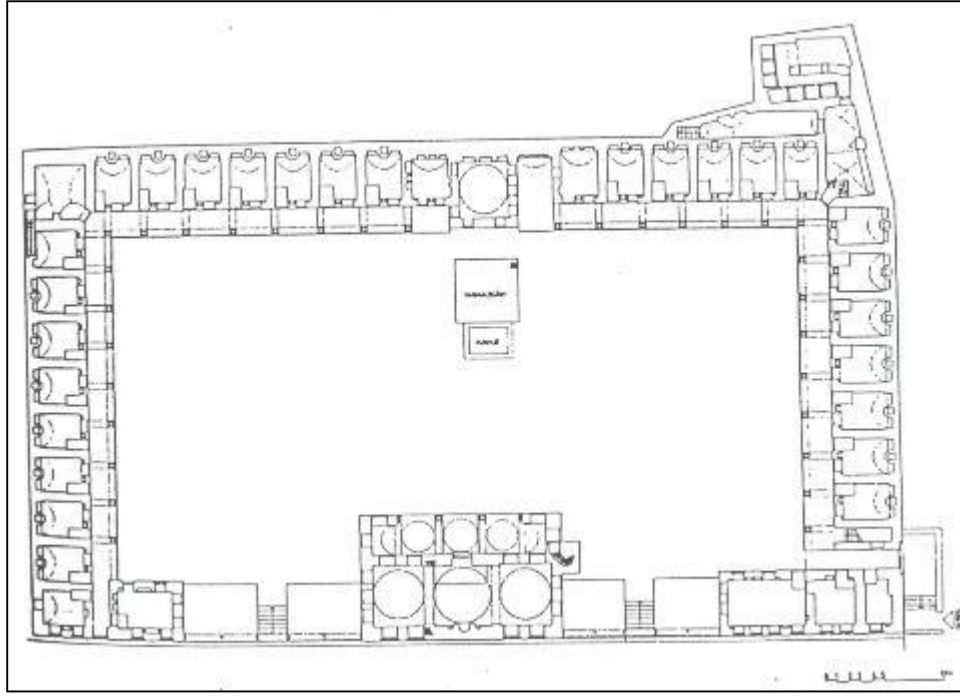
- Konyalı, İ.H. (2010). *Abideleri ve kitabeleri ile Erzurum tarihi*. Ankara: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği.
- Köşklü, Z. (1999). *17. ve 18. yüzyıl Osmanlı medreselerinin tipolojisi I* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Köşklü, Z. (2008). 17. ve 18. yüzyıl medreselerinde dersane-mescit. *Van Çevre ve Kültür Dergisi (Uluçam Armağanı)*. (ss.177-192). Ankara.
- Kuban, D. (2007). *Osmanlı mimarisi*. İstanbul: Yem Yayınları.
- Kuyulu, İ. (1982). *Nevşehir Damat İbrahim Paşa külliyesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Madran, E. (1971). Aydın Nasuh Paşa külliyesi. *Vakıflar Dergisi*, (9) (ss.183-190). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Özkarcı, M. (2001). *Niğde'de Türk mimarisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Renda, G. (2002). Yenileşme döneminde kültür ve sanat. *Türkler. C. 15*. (ss. 265-283). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Stanford, S. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye*. (M. Harmancı, Çev.) İstanbul: E Yayınları.
- Topçu, S.M. (2012). Kayserili Mimar El-Hac Mehmet Ağa'nın Kayseri'deki hayratı. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* (13), (ss.47-62).
- Uçman, A. (1975). *Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa sefaretnamesi*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Unat, F.R. (1992). *Osmanlı sefirleri ve sefaretnameleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uysal, A.O. (1988). Bolvadin'de bir lâle devri eseri: Ağılönü Çeşmesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 32 (1-2), (ss.33-55).
- Uysal, A.O. (2008). Kaymak Mustafa Paşa'nın hatırası: Babakale. Ayvacık Değerleri Sempozyumu (29-30 Ağustos 2008). (ss.115-148). Çanakkale: Aynalı Pazar Matbaası.
- Uysal, Z. (2013). Ankara'da lâle devrinden kalemişi bezemeli bir yapı: Ağaç Ayak Cami. *Ekev Akademi Dergisi* (54), (ss.123-141).
- Uysal, Z. (2014). 18. Yüzyıldan ahşap direkli iki cami, *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/10 Fall 2014*, p.1107- 1123, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7591>, ANKARA-TURKEY
- Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Osmanlı tarihi*. (v. cilt). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ünal, H.R. (1974). Erzurum ili dahilindeki islami devir anıtları üzerine bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (6), (ss.49-142). Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.

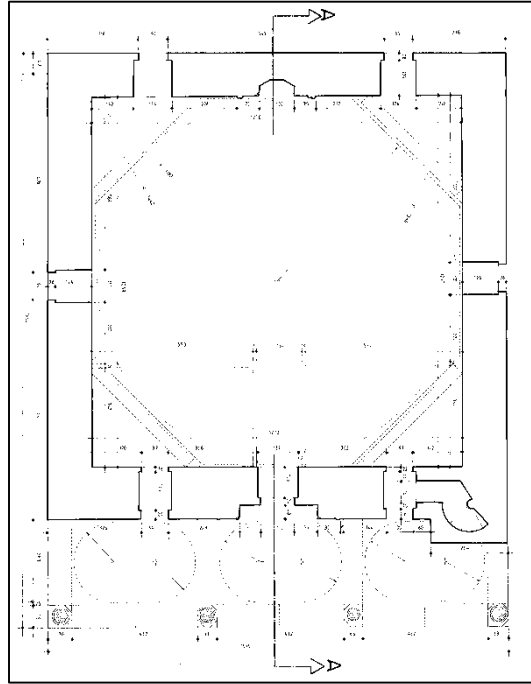
Çizim 1: Aydın Nasuh Paşa Külliyesi Planı (Emre Madran'dan)

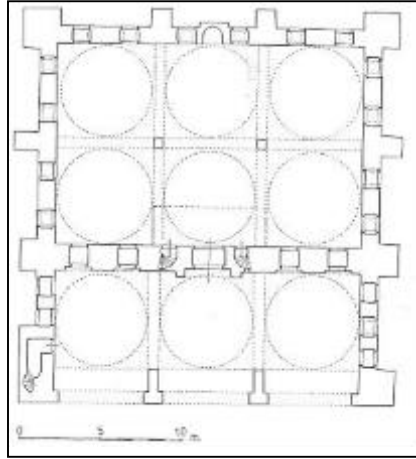
Çizim 2: Afyon Yeni Cami Külliyesi Yerleşim Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden)

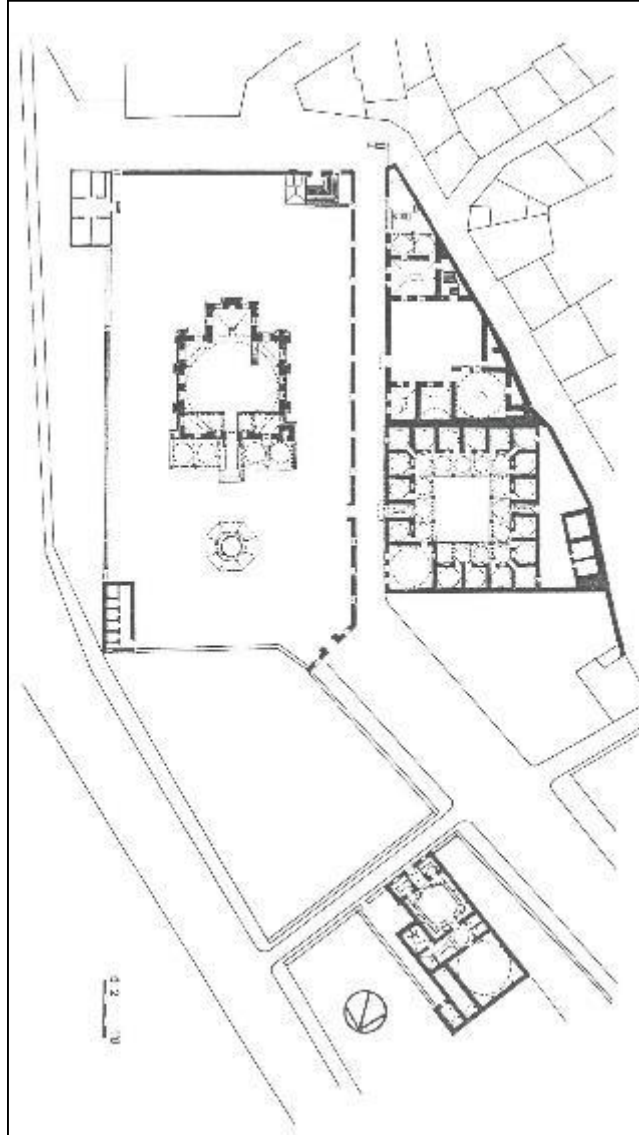
Çizim 3: Şanlıurfa Rızvaniye Külliyesi Planı (Zerrin Köşklü'den)

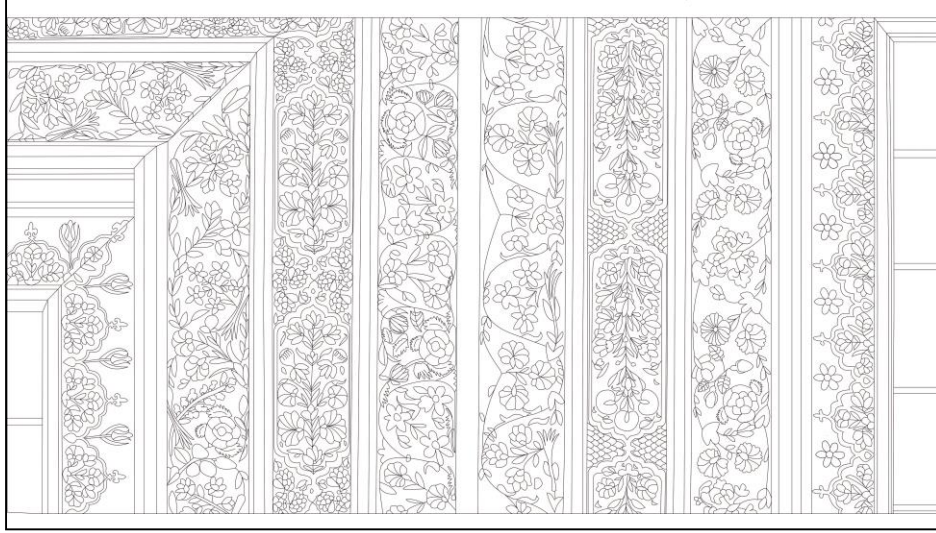
Çizim 4: Erzurum Gümrük (Hacı Derviş) Cami Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden)

Çizim 5: Gaziantep Hüseyin Paşa Cami Planı (Nusret Çam'dan)

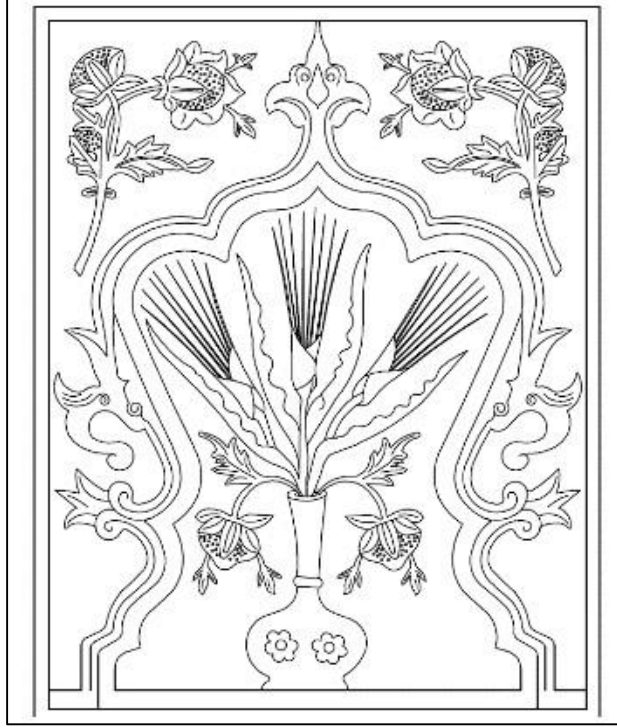
Çizim 6: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi Planı (İlknur Aktuğ'dan)

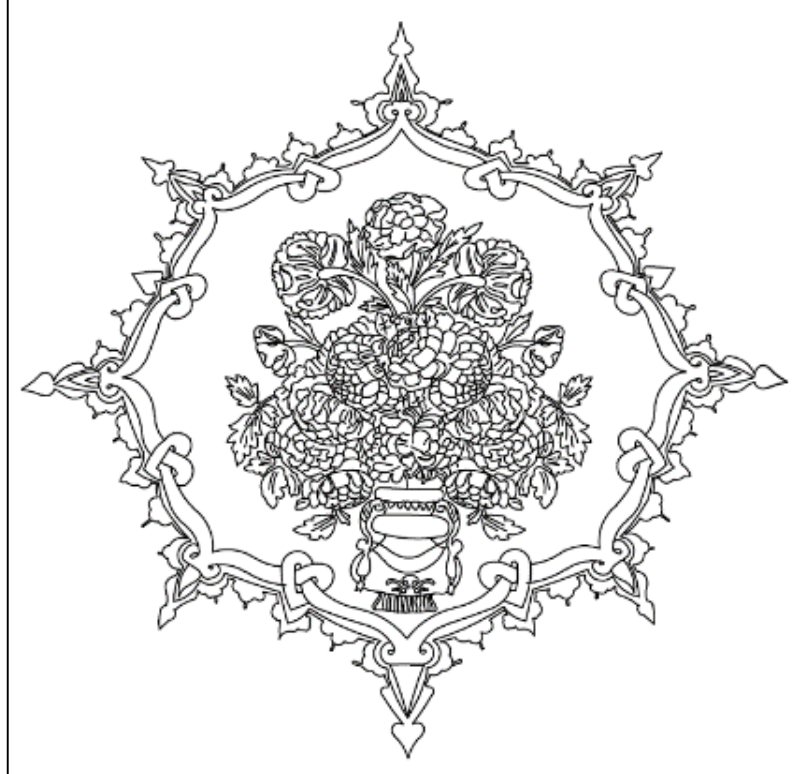
Çizim 7: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Cami Kadınlar Mahfili Ahşap Tavan Kalemîşi Süsleme

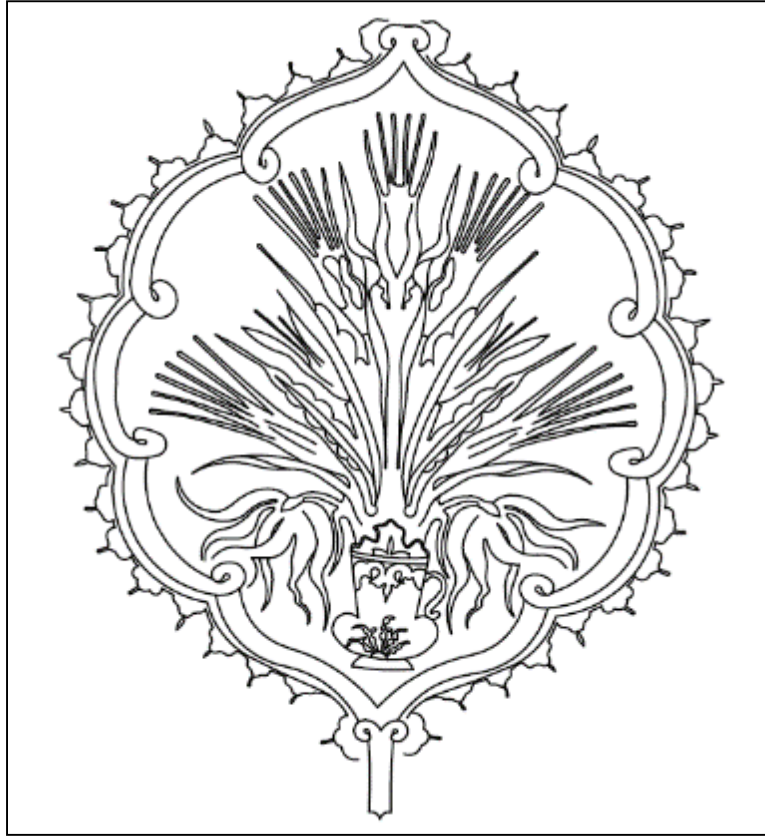
Çizim 8: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Cami Minber Süpürgeliği Vazodan Çıkan Güller

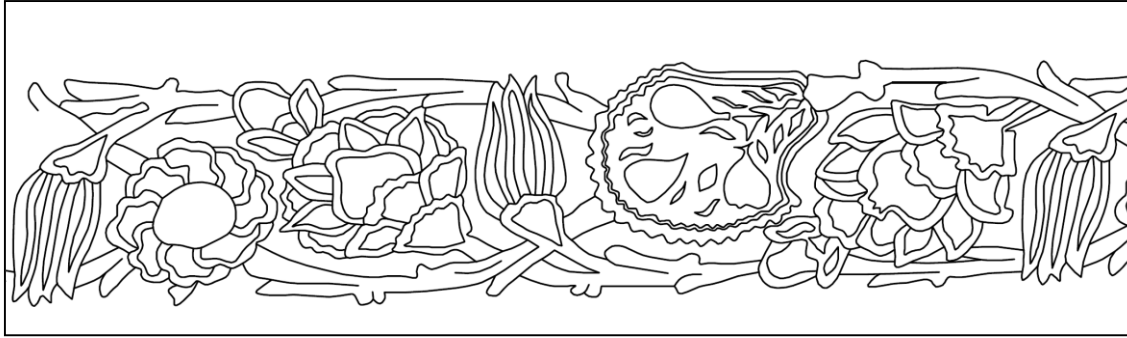
Çizim 9: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camii Minber Süptürgeliği Vazodan Çıkan Lâleler

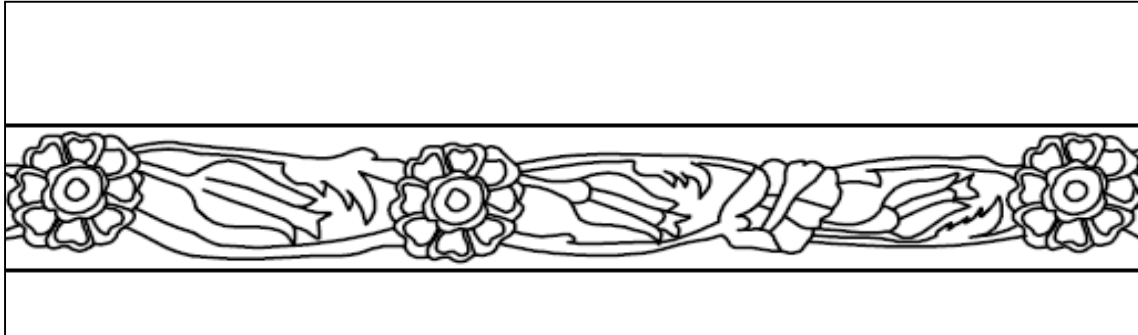
Çizim 10: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Medresesi Vazodan Çıkan Güller

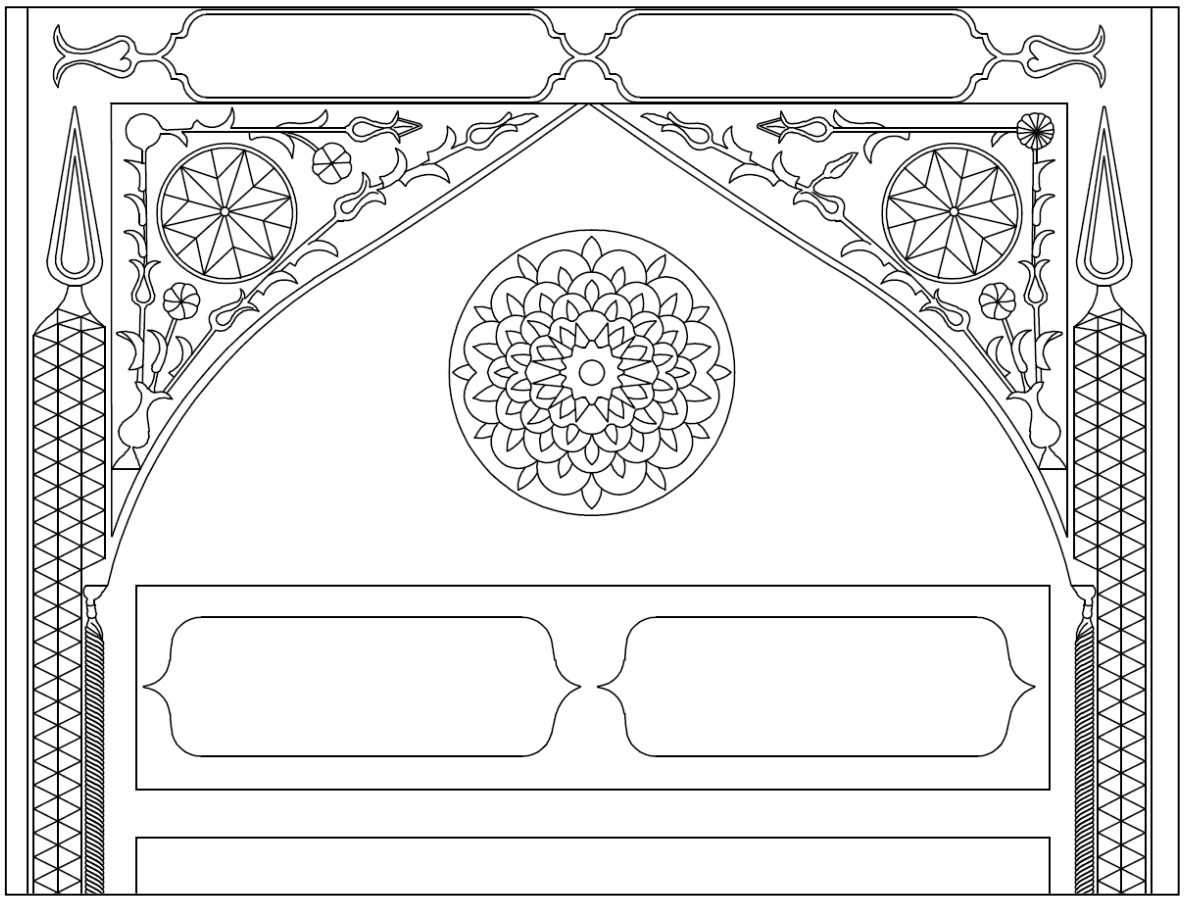
Çizim 11: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Medresesi Vazodan Çıkan Lâleler

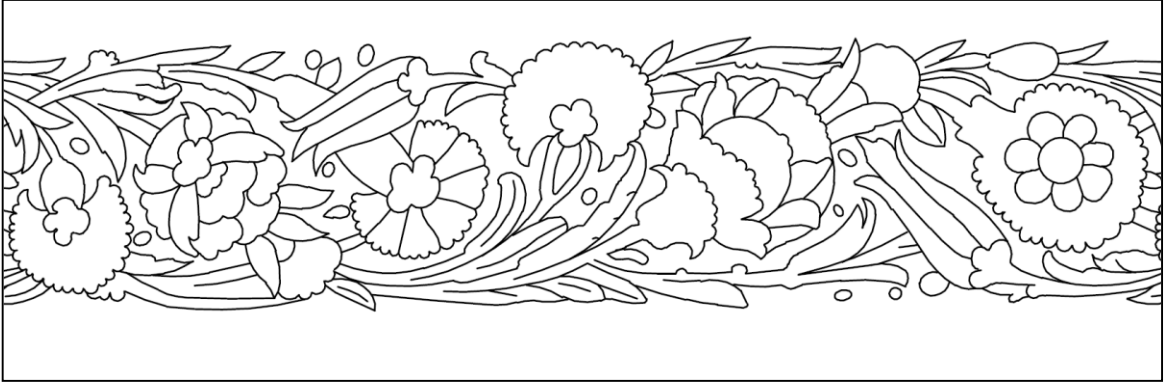
Çizim 12: Ankara Ağaç Ayak Cami Tavanı Sınırlandıran Bordürler Kalemîşi Süsleme Detayı

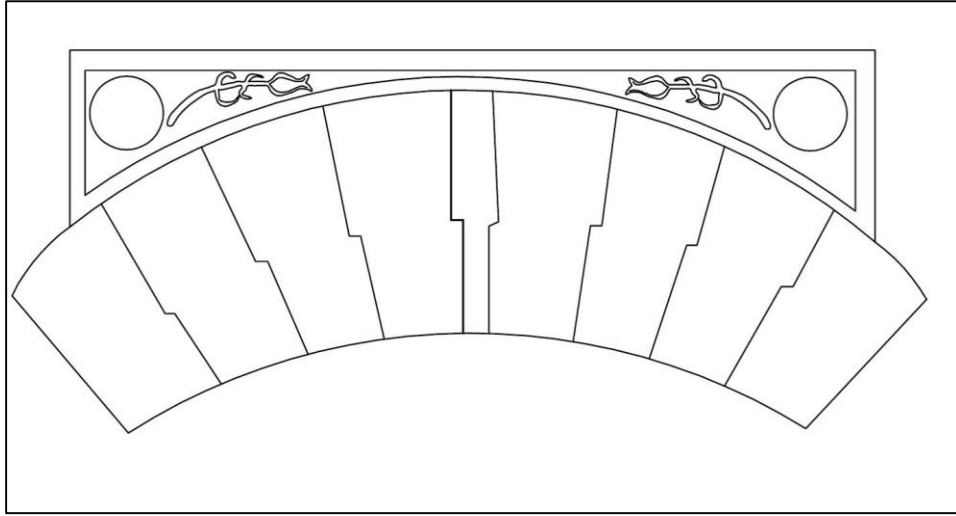
Çizim 13: Kayseri Molu Köyü Cami Mihrap Bordürü Süsleme Detayı

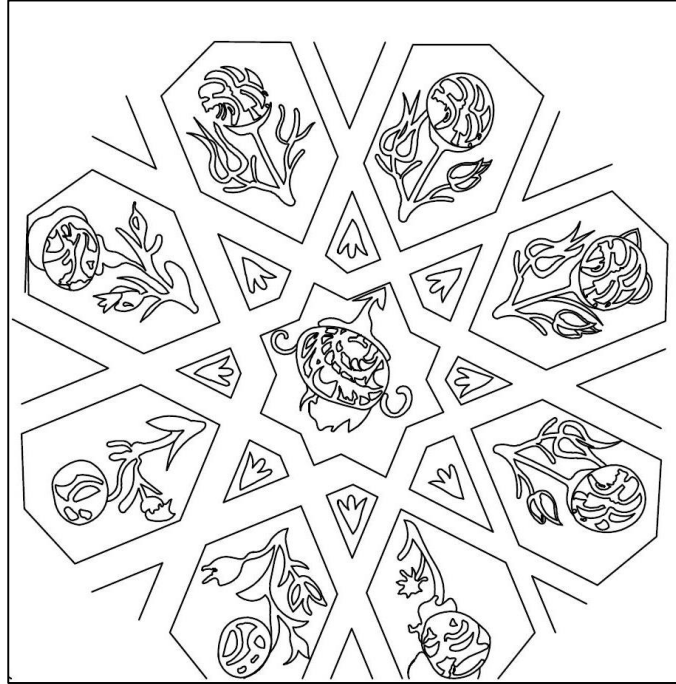
Çizim 14: Kayseri Hasinli Cami Taçkapı Taş Süsleme

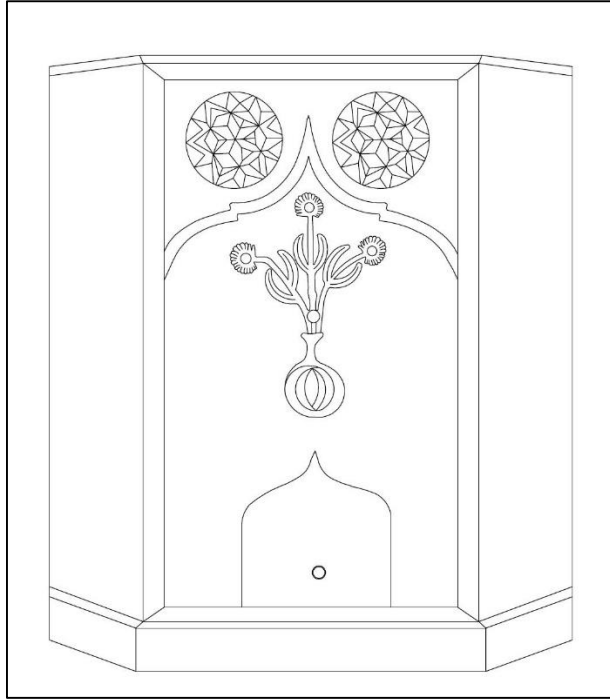
Çizim 15: Ankara Lelebicioğlu Cami Tavanı Sınırlandıran Bordürler Kalemîşi Süsleme Detayı

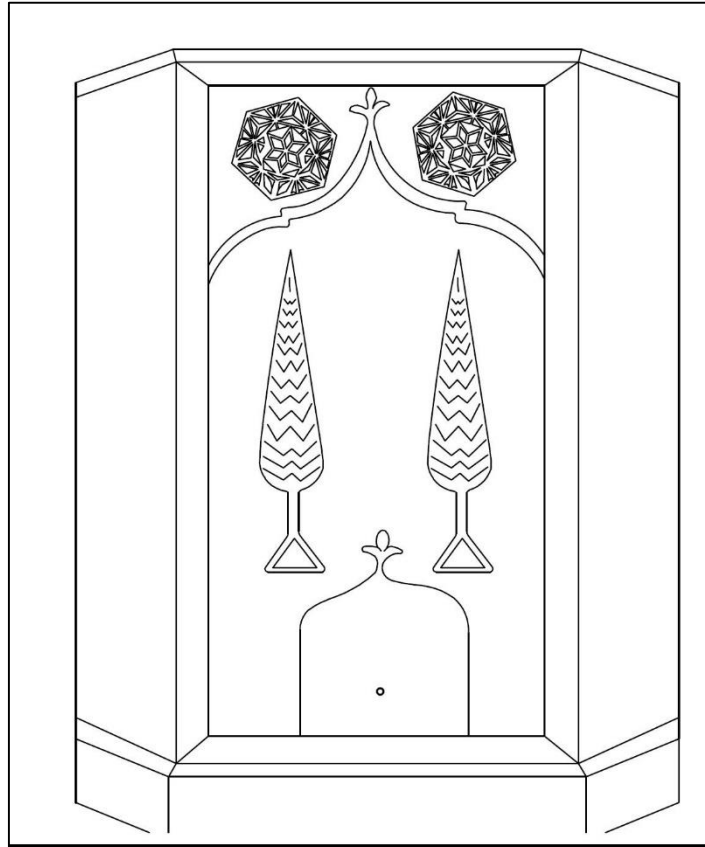
Çizim 16: Nevşehir Kara Cami Avlu Giriş Kapısı Kemer Taş Süsleme

Çizim 17: Amasya Merzifon Çay (Aşçı Hüseyin Ağa) Cami Harım Tavanı Kalemişi Süsleme

Çizim 18: Babakale Kaymak Mustafa Paşa Camii Şadırvan Süslemesi

Çizim 19: Babakale Kaymak Mustafa Paşa Camii Şadırvan Süslemesi

Fotoğraf 1: Aydın Nasuh Paşa Medresesi

Fotoğraf 2: Aydın Nasuh Paşa Mescidi

Fotoğraf 3: Aydın Nasuh Paşa Hamamı Kurna

Fotoğraf 4: Aydın Nasuh Paşa Hamamı Kurna

Fotoğraf 5: Afyon Yeni Camii Külliyesi

Fotoğraf 6: Şanlıurfa Rızvaniye Camii

Fotoğraf 7: Şanlıurfa Rızvaniye Medresesi

Fotoğraf 8: Şanlıurfa Rızvaniye Medresesi
İnşa Kitabesi

Fotoğraf 9: Şanlıurfa Rızvaniye Cami Kapı Kanadı

Fotoğraf 10: Erzurum Gümrük Camii

Fotoğraf 11: Gaziantep Hüseyin Paşa Camii

Fotoğraf 12: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi
Cami İle Diğer Binalar Arasındaki Yol

Fotoğraf 13: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camii
(Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden)

Fotoğraf 14: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camii
Mihrap

Fotoğraf 15: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camii
Minber Süpürgelik Güller

Fotoğraf 16: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camii
Minber Süpürgelik Vazodan Çıkan Lâleler

Fotoğraf 17: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camii
Kadınlar Mahfili Kalemîşi Süsleme

Fotoğraf 18: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Medresesi
Dershane-Kütüphane Mekanı Kalemîşi Süsleme

Fotoğraf 19: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Medresesi Dershane-Kütüphane Mekanı Kalemîşi Süsleme

Fotoğraf 20: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Medresesi Dershane-Kütüphane Mekanı Kalemîşi Süsleme

Fotoğraf 21: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Medresesi Dershane-Kütüphane Mekanı Kalemîşi Süsleme

Fotoğraf 22: Kayseri Molu Köyü Camii

Fotoğraf 23: Kayseri Molu Köyü Camii Mihrap

Fotoğraf 24: Kayseri Molu Köyü Camii Minber

Fotoğraf 25: Merzifon Hacı Hasan Camii

Fotoğraf 26: Merzifon Hacı Hasan Camii Harim

Fotoğraf 27: Merzifon Hacı Hasan Camii Tavan Göbeği

Fotoğraf 28: Merzifon Hacı Hasan Camii
Tavan Göbeği Süsleme Detayı

Fotoğraf 29: Merzifon Çay (Aşçı Hüseyin Ağa) Cami

Fotoğraf 30: Merzifon Çay (Aşçı Hüseyin Ağa)
Cami Harim

Fotoğraf 31: Merzifon Çay (Aşçı Hüseyin Ağa) Camii Harim Tavanı Süsleme Detayı

Fotoğraf 32: Merzifon Çay (Aşçı Hüseyin Ağa) Camii Harim Tavanı Süsleme Detayı

Fotoğraf 33: Erzurum Bakırcı Camii

Fotoğraf 34: Erzurum Bakırcı Camii Kadınlar Mahfili

Fotoğraf 35: Erzurum Bakırcı Camii Kadınlar Mahfili Süsleme Detayı

Fotoğraf 36: Erzurum Bakırcı Camii Kadınlar Mahfili Süsleme Detayı

Fotoğraf 37: Bodrum Kızılhisarlı Mustafa Paşa Camii

Fotoğraf 38: Bodrum Kızılhisarlı Mustafa Paşa Camii Minber

Fotoğraf 39: Bodrum Kızılhisarlı Mustafa Paşa Camii Minber Süsleme Detayı

Fotoğraf 40: Bodrum Kızılhisarlı Mustafa Paşa Camii Minber Süsleme Detayı

Fotoğraf 41: Kayseri Ali Hoca Camii

Fotoğraf 42: Kayseri Ali Hoca Camii Mihrap

Fotoğraf 43: Kayseri Ali Hoca Camii Mihrap Süsleme Detayı

Fotoğraf 44: Kayseri Ali Hoca Camii Mihrap Süsleme Detayı

Fotoğraf 45: Kayseri Hasinli Camii

Fotoğraf 46: Kayseri Hasinli Camii Giriş Kapısı

Fotoğraf 47: Kayseri Hasinli Camii Giriş Kapısı Süsleme Detayı

Fotoğraf 48: Kayseri Hasinli Camii Mihrabiye Nişi Süsleme Detayı

Fotoğraf 49: Babakale Kaymak Mustafa Paşa Camii

Fotoğraf 50: Babakale Kaymak Mustafa Paşa Camii Şadırvan

Fotoğraf 51: Babakale Kaymak Mustafa Paşa Camii Şadırvan Süsleme Detayı

Fotoğraf 52: Babakale Yalı Çeşmesi

Fotoğraf 53: Niksar Halil Efendi Çeşmesi

Fotoğraf 54: Niksar Halil Efendi Çeşmesi Süsleme Detayı